

ТЕРМІНОЛОГІЯ ПРИРОДНИЧИХ ЗНАНЬ

УДК811.161.2-051:630

Олена Бурковська

Львівський національний університет імені Івана Франка

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В ПОДЕБРАДАХ (ЧЕХІЯ) ДЛЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЛІСІВНИЦТВА

© Бурковська О. Б., 2016

У статті визначено роль Термінологічної комісії при Українській господарській академії в Подєбрадах (Чехія) для формування української термінології лісівництва в 20-х роках ХХ ст. Заналізовано терміни на позначення понять лісівництва, зафіксованих у «Лісотехничному словнику. Німецько-українському» (1928), здійснено їхнє лексико-семантичне аналізування.

Ключові слова: українська мова, термін, термінологія, лісівництво, українська термінологія лісівництва, лексико-семантичні групи.

In the article considered the role of the Commission Terminology at the Ukrainian economic Academy in Podebrady (Czech Republic) to form the Ukrainian forestry terminology in 20tieth of the twentieth century. In the article analyzed the terms denoting concepts forestry recorded the “Forestry dictionary. German-Ukrainian” (1928), made their lexical and semantic analysis.

Keywords: Ukrainian language, term, terminology, forestry, Ukrainian forestry terminology, lexical-semantic groups.

Українська термінологія лісівництва (далі – УТЛ) у 20-х роках ХХ ст. активно розвивається. Цей процес тісно пов'язаний із діяльністю української еміграції, зокрема Української господарської академії в Подєбрадах (Чехія).

Потребу досліджувати історію УТЛ зумовив брак спеціальних наукових розвідок, у яких подано опис історії розвитку терміносистеми лісівництва. Окремі аспекти термінології лісівництва досліджували Н. Шило, В. Бондаренко, Л. Миклаш, В. Синьо, М. Мазепа, О. Гриджук, Л. Могильник, А. Бобко, О. Паніна, Н. Хижняк, Н. Библюк, Р. Рожанківський, В. Дерев'янка, В. Ридаш й ін. Науковці здійснили лексико-семантичний і структурно-граматичний аналіз лісівничої та лісотехнічної термінології української мови й термінології лісівництва інших мов (англійської, німецької), виявили особливості лексико-стильових конструкцій української лісівничої термінології, простежили особливості функціонування термінів лісівництва, заактуалізували застосовні проблеми сучасного лісівництва як науки.

Мета статті – визначити роль Термінологічної комісії при Українській господарській академії в Подєбрадах (Чехія) для формування української термінології лісівництва, здійснити аналізування термінів лісівництва, зафіксованих у «Лісотехничному словнику. Німецько-українському» (1929) й виокремити їхні основні лексико-семантичні групи.

Справжнім феноменом для розвитку УТЛ на початку ХХ ст. була діяльність Термінологічної комісії при Українській господарській академії (УГА) в Подєбрадах (Чехія, яка була флагманом у розробці УТЛ. На думку Г. Величко, яка ґрунтовно дослідила здобутки Української господарської академії та її внесок у розвиток української науки, «питання щодо засад українського термінотворення, подолання варіантності мови та її очищення від чужорідних елементів, які було опрацьовано у словниках УГА, не втратили своєї актуальності і в наш час» [1].

Члени Термінологічної комісії (Є. Чикаленко, М. Левицький та ін.) виступали за подолання варіантності, унормування й зоднаковлення української літературної мови, яка внаслідок специфічного історичного розвитку на територіях різних держав зазнала значного засмічення як московізмами, так і полонізмами. Головним завданням було «об'єднання нашої літературної мови й надання їй народнього, національного характеру» [6, с. 26], якого можна досягти, якщо «повикидати оті московські й польські слова, яких нема в наддніпрянській літературній мові, та позамінювати їх своїми; по змозі треба б було позамінювати й міжнародні – коли знайдуться тотожні слова в нашій мові, бо навряд чи є рація витворювати, чи виконувати всі свої, як це зробили Чехи і замість електрики писати громовина, а замість гальошів – мокроступи і т. д.» [6, с. 26].

Професор Борис Іваницький, перший ректор УГА, як автор першого українськомовного підручника з лісівництва в передмові формулює термінологічну проблему так: «Не малим утрудненням у праці по складанню курсу були: з одного боку, відсутність належних літературних матеріалів щодо умов лісового господарства на Україні, а з другого – невиробленість української лісотехнічної термінології. Неудосконаленість і невдатність деяких термінів автор цього курсу дуже добре розумів і розуміє сам і деякі терміни примушений замінити на інші в процесі самої праці по викладу курсу» [3, с. 2].

Для розв'язування завдань, пов'язаних із написанням підручників, створенням словників за умови браку усталених спеціальних термінів, улітку 1922 року на кожному факультеті УГА було створено спеціальні термінологічні комісії, які виявляли труднощі в термінології, добирали оптимальний переклад іншомовних термінів українською мовою, унормовували фахову лексику.

УГА співпрацювала з Інститутом української наукової мови (далі – ІУНМ) в Києві. 1926 року до Української Політехніки в Подєбрадах звернувся ІУНМ із проханням долучитися роботою та «матеріалами в працях Академії Наук по виробленню сільсько-господарської термінології та термінології по лісівництву» [5, с. 87]. Від 1925 року роботу факультетських термінологічних комісій УГА координувала Головна термінологічна комісія (далі – ГТК). Вона, безперечно, відгукнулася на прохання ІУНМ. До складу ГТК входили представники кожного факультету та знавці української мови, які працювали в академії (В. О'Коннор-Вілінська, О. Вілінський, В. Королів-Старий, М. Левицький, Б. Лисянський, К. Безкровний, С. Русова, В. Біднов). Головою Головної термінологічної комісії обрали Євгена Чикаленка, а її секретарем – асистента Михайла Єремїва.

Члени ГТК при УГА чимало зусиль докладали для створення термінологічних словників. Наслідок їхньої плідної праці – «Лісотехнічний словник. Німецько-український» (Подєбради, 1928), який було передано на розгляд ІУНМ, а його матеріали використано для укладання термінологічних тлумачних словників української мови [2, с. 14]. Проект словника склав Є. Чикаленко, доповнила і зредагувала Лісова Термінологічна комісія при Агрономічно-Лісовім факультеті Української Господарської Академії в Подєбрадах, до складу якої входили Є. Чикаленко та лісові інженери Б. Іваницький, М. Косюра, С. Матвієнко, І. Островершенко, В. Прохода, К. Подоляк і М. Саєвич.

Як джерело фактичного матеріалу автори використали чеські, французькі, російські, українські та німецькі словники. Більшість українських словників була загальномовною, а саме: Б. Грінченко «Словарь української мови» (К., 1909), М. Уманець і Спілка (Комарь) «Словарь російсько-український» (Л., 1893), Російсько-український словник (т. I, А–Ж, К., 1924). Серед українських спеціальних словників укладачі скористалися працею М. Мельника «Українська номенклатура висших рослин» (Л., 1922) та Словником української ентомологічної номенклатури (К., 1919–1920).

«Лісотехнічний словник. Німецько-український» – це серйозна лексикографічна праця, яка подає український переклад німецьких лісотехнічних термінів. Вона містить майже 4 тисячі тер-

мінів і номенів, пов'язаних з лісівництвом і лісознавством, а також лісовим господарством, лісо-захистом, обробкою деревини.

Термінологічний арсенал у словнику охоплює всі лексико-семантичні групи загальних й основних термінів і понять лісівництва. Для позначання загальних понять лісівництва вжито терміни: *ліс, лісівництво; лісознавство, наука про лісівництво; лісова академія; лісовий уряд; лісовий устав, статут; лісовлаштувальний звіт; лісосіка; зруб; деревостан; облік дерев в деревостані; плекання, догляд, викохування деревостану; догляд за культурами на зрубі; недоруб, рубанка, рубання; рід деревостану; бонітет; лісокористування; попереднє, передрубне, проміжне користування* [4, с. 24, 25, 30, 44, 45, 55, 59, 74, 77, 101, 102, 119, 122, 131] й ін.

Серед термінів, які позначають основні поняття лісівництва, можна виокремити такі лексико-семантичні групи:

а) **назви видів деревостану**, наприклад: *старий поріст, -деревостан, -ліс; повний, густий поріст, -деревостан; злучений, суцільний поріст, -деревостан; головний, основний поріст, -деревостан; достиглий деревостан; головний, горішний поріст, -деревостан (пануючі дерева у деревостані); різнолітніх деревостанах Шпесарта; галявинуватий поріст, -деревостан, -ліс; мішаний поріст, -деревостан, -ліс; матерній поріст, -деревостан; другорядний, підлеглий поріст, -деревостан; пануючий (горішний) деревостан, -поріст; ялицевий деревостан, -поріст; повний, злучений деревостан, -поріст; попередній деревостан, -поріст (на цій же площі); охоронний деревостан, -поріст (на цій же площі); деревостан вказовий, показальний; підлеглий, проміжний деревостан; розведення деревостану, -поросту (лісу); повнота, густина деревостану (лісу); участок деревостану; висота деревостану (пересічна висота деревостану); сумішка, мішанина пород в деревостані; прочистка деревостану; степень густини деревостану; приділення деревостанів по періодах; рідколісся* [4, с. 11, 24, 25, 36, 50, 51, 54, 66, 72, 77, 78, 80–82, 113, 122, 127, 137].

б) **назви типів, складників і характеристик лісу**, наприклад: *ліс; захистна лісова порода; головна деревина (порода); підмішана деревна порода, -дерева; м'яко-дерева порода; ґрунтозахистна деревина, -лісова порода; світляна деревина, -лісова порода, -світлолюбна порода; штучний (ґрунтозахисний) підлісок; підріст; підлісок; самосів, природний за(об)сів; штучний за(об)сів; злученість деревостану (лісу)* [4, с. 13, 24, 25, 28, 33, 54, 72, 77, 118, 127]. Словник містить значну кількість термінів на позначання лісу залежно від: 1) природних чинників, наприклад: *високостовбурний ліс, високий (насінновий) ліс; старий ліс; зрубаний ліс; ліс рубального віку; парост(к)овий ліс; дрібний ліс; загосподарений ліс, ліс, в якому ведеться правильне господарство; високий, високостовбурний ліс, високостовбурник; молодник, молодий ліс; сосновий ліс, сосник, бір; листовний ліс, -листястий; дубильне низьколісся; мішаний поріст, -деревостан, -ліс; середній ліс; низьколісся, низькостовбурний ліс, низькостовбурник, низький ліс; нормальний ліс; високолісне (на ліс насіннєвого походження) господарство; ліс високостовбурний (насіннєвого походження), високостовбурник; низькостовбурний ліс, -паростковий; паростковий ліс, молодник; паростковий ліс; сушник, сухоліс, сухостій; ліс двошповерховий* [4, с. 11, 13, 14, 16, 17, 25, 44, 56, 60, 63, 71, 74, 77, 81, 96, 97, 102, 105, 111, 116, 118]; 2) антропогенних впливів, наприклад: *заказний, заборонений ліс, заказник, (що має захисне значіння); будівельний ліс; громадський ліс; кооперативний, товариський ліс; лісохлібно-загосподарений ліс; заказний заборонений ліс; ліс призначений на пастовень, випас; товариський ліс; удільні (коронні) ліси; учебний (шкільний) ліс; ліс спільний, -гуртовий, -громадський, місцевий ліс; вибірний ліс; приватний ліс; резервний ліс (на забезпечення сталого головного користування); коровий ліс, ліс на корування; корабельний ліс; пиляний ліс, -матеріал; ліс охоронний, -захистний, -каз(а)ний; державний ліс; обіг господарства (в вибірнім лісі); загосподарений ліс (протилежність пралісові, паркові і т. у.)* [4, с. 19, 20, 49, 54, 55, 59, 67, 68, 72, 76, 83, 86, 87, 92, 99, 100, 105, 108, 117, 131];

в) **назви процесів спеціального використання деревини**, наприклад: *суцільна рубанка, -зруб, -лісосіка; вибірна узлісна рубанка, вибірна крайна зрубова рубанка (Вагнера); узлісно-вибірна рубанка; узлісно-вибірний спосіб рубанки; поступов(н)а рубанка, заслонна велико-площинна рубанка;*

послідовність, чергування з(ви)рубів, лісосік; напрям рубанки, порядок зрубів, -вирубів, лісосік; спосіб господарства [4, с. 22, 60, 86, 98, 101, 102];

г) **назви процесів вирощування, формування та поновлення лісу**, наприклад: *облік дерев в деревостані; розведення деревостану, -поросту (лісу); продукційність лісу, продукційна сила лісу; попереднє розведення (лісу); плекання лісу, догляд за лісом; вирубка, використання, експлуатація (лісу); натуральне відновлення лісу (підросту, деревостану), послідовно веденими зрубами, вирубками, лісосіками; лісокористування, експлуатація лісу; культура, розведення лісу, заліснення; відновлення лісу суцільними зрубами; попереднє розведення (лісу); наступне (після рубанки) відновлення; штучне відновлення 79; природне відновлення; рубанка відновлення* [4, с. 5, 6, 24, 45, 57, 61, 79, 80, 87, 120, 122, 123];

д) **назви процесів рубання лісу, пов'язаного з веденням лісового господарства**, наприклад: *остаточна рубанка, суспіль вся, рубанка в пень, очистна рубанка; рубанка суцільна, -в пень, -суспіль вся; суцільна, остаточна рубанка; обсівна рубанка; гніздова рубанка; консерваційна рубанка (з залишенням частини запасу для майбутніх рубанок); кулісова, черезсмугова рубанка; остаточна, очистна рубанка; світлова, ясна рубанка; проосвітлююча рубанка; рубанка простору; гніздова, круглякова рубанка; рубанка (с)пробної площі, (с)пробна рубанка; крайова рубанка; рубанка остаточна, -очистна; рубанка в період руху соків (вегетаційний період); рубанка обсівна, -темна; рубанка смугова, -скрайова, -узлісна; рубанка смугова, -скрайова, -узлісна; шахова рубанка; рубанка в шаховому порядку; поступов(н)а рубанка, заслонна велико-площинна рубанка; заслонно-клинувата рубанка (Еберггардова); заслонно-узлісна (крайова) рубанка; заслонно-смугова рубанка; літня рубанка; рубанка черезсмугова, кулісна; обвідна рубанка, круговий обруб; рубанка відновлення; підготовча рубанка; переруб; рубанка черезсмугова, -кулісна; зимова рубанка* [4, с. 5, 9, 24, 62, 66, 69, 72, 73, 77, 89, 91, 96–98, 101, 107, 108, 117, 120, 122, 126, 130].

Окремі терміни лісівництва в аналізованому словнику мають синоніми. Найчастіше синонімічний ряд утворюють запозичений термін і його український відповідник, наприклад: *сервитут – право на будівельний ліс; деревомірвання – дендрометрія – наука таксації (мірвання) окремих дерев; урочище – дістрікт (частина лісу певного топографічного характеру); деревна речовина – древина – деревно – літнін; бічний – додатковий корінь – адвентивний; брость спочинкова – превентивна; приріст кількісний – масовий – квантитативний; стратифікувати – шарувати (складати шар насіння, -шар піску); поторжка – ліпітація; фактор – коефіцієнт повнодеревності* [4, с. 20, 21, 34, 58, 81, 87, 88, 100, 121, 122].

Виявлено різні типи синонімів, а саме: 1) словотвірні, наприклад: *рубанка – рубання, гілка – гилька – гильяка; деревуватий – деревистий* [4, с. 14, 20, 101]; 2) лексичні, наприклад: *відпадки – паданина – збіранина – рештки – гамуз, хамло – хмиз; обезгилити – постинати – пообрубувати (гилля); плекання (дерева) – викохування (дерева) – деревництво; пелюска – квітолистик; гудз – гуля – наплинок на дереві; стиглий – доспілий до рубанки – рубний; куці – корчі – чагарник – чагарі; розколина – шпара від всихання деревна, деревини* [4, с. 9, 10, 22, 28, 65, 89, 102, 116]; 3) синтаксичні, наприклад: *коркова тканина в корі – коркова тканина кори* [4, с. 67].

Автори словника розрізняють лексичне значення словотвірних термінів-синонімів *рубанка* й *рубання* [4, с. 101]. Переважає вживання терміна *рубанка*, що фігурує в термінологічних словосполучках, наприклад: *кулісова, черезсмугова рубанка; остаточна, очистна рубанка; світлова, ясна рубанка; проосвітлююча рубанка; рубанка простору; гніздова, круглякова рубанка* [4, с. 69, 72, 73], а термін *рубання* номінує процес, наприклад: *доспілість, достиглість (до рубання); рубання, валяння лісу; рубання модельних дерев* [4, с. 54, 58, 87].

Для подання словотвірних термінів-варіантів укладачі словника використовують дужки, наприклад: *виросту(шу)вання листу; хвороба д(е)ревини (древна) від грибка; дерн(ина); рубанка (с)пробної площі, (с)пробна рубанка; (під)лісся, під(за)лісок; (вітро)лом* [4, с. 71, 78, 86, 87, 89].

До деяких термінів лісівництва у словнику зафіксовано антоніми, наприклад: *простостовбурний (одностовбурний, гінкий) – подільно-стовбурний* [4, с. 130].

Автори словника послідовно використовують літеру *г*, наприклад: *детенеруватись*; *гудз*; *абсолютний лісовий ґрунт*; *ґрунтове вкриття з гілок шпилькового дерева*; *гуля*; *ґрунтозахистна деревина*; *грати на воді для переймання сплавного дерева*; *татунок*; *лігнін*; *лягер*; *детенерат*; *ґрунтознавство*; *тонтове дерево*, *деревно*, *тонтярка*; *підґрунт*; *вегетаційна верхівка* [4, с. 2, 7, 14, 18, 28, 39, 48, 58, 70, 77, 84, 101, 118, 119].

До термінів, які не мають українських відповідників, укладачі словника подають описову конструкцію, наприклад: *Abklastern* – *міряти дерево на сажні*; *Bodenhold* – *рослина, що любить певний ґрунт*; *B.* – *atat* – *(рослина), що характеризує ґрунт* [4, с. 4, 28, 29].

Позитивним є розкриття значення терміна у словнику, оскільки це сприяє систематизації понять лісівництва, наприклад: *лисина* (*порожнє місце від загиблого сажання*); *сапіна* (*гак на держаку до перекочування та тягання колод*); *літнє-зелений* (*дерево з листям, що опадає з осені*); *усмол* (*вершина сосни попсована*); *молодник*, *що росте під старим лісом: з тої самої породи – підріст, з иншої – підлісок* [4, с. 13, 40, 68, 107, 122].

Лексикографічна праця «Лісотехнічний словник. Німецько-український» містить чималу кількість номенклатурних назв лісової галузі. До кожного номена автори подають латинські відповідники, наприклад: *Augustnuss* / *CorylusAvellanaL.* / – *ліщина, ліска, орішина, орішник*; *Buschanemone, f.-* / *Anemonepemorosa L.* / – *проліска біла* [4, с. 15, 31].

Більшість зафіксованих у словнику термінів лісівництва лягли в основу сучасної української термінології лісівництва, наприклад: *бонітет*, *високостовбурний ліс*, *ґрунтознавство*, *деревна порода*, *деревостан*, *заліснення*, *зруб*, *лісознавство*, *лісокористування*, *наука таксації*, *недоруб*, *підлісок*, *рідколісся* тощо. Деякі з них зазнали фонетичної чи граматичної зміни, наприклад: *ступень гущини деревостану* – *ступінь густоти деревостану*, *рубанка* – *рубання*, *валяння дерева з корінням* – *валяння дерева з корінням*.

Таким чином, діяльність Термінологічної комісії при Українській господарській академії в Подєбрадах (Чехія) сприяла формуванню в 20-ті роки ХХ ст. корпусу основних термінів і понять лісівництва, систематизації української термінології лісівництва, вдало доповнюючи її новими термінами. Політичні умови, які склалися в Україні на той час, активна термінологічна праця ІУНМ, високий науковий рівень теоретичних досліджень у галузі лісівництва й розвиток практичного лісівництва позитивно впливали на співпрацю з ГТК і спрямовували процеси уніфікування та стандартування в межах терміносистеми лісівництва в національне русло.

1. Величко Г. Діяльність української еміграції в Подєбрадах (перша половина ХХ ст.) : дипломна робота [Електронний ресурс]. – Прага, 2015. – Режим доступу : https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjtg_j-zITKAhXE_3IKHfc3Aq8QFggaMAA&url=https%3A%2F%2Fis.cuni.cz%2Fwebapps%2Fzpzp%2Fdownload%2F120187465%2F%3Flang%3Dcs&usq=AFQjCNHsIXm7unDfcqaBvBblzffOybartw&bvm=bv.110151844,d.bGQ.

2. Іванис В. Національно-політичне значення Української Господарської Академії // Українська господарська академія в Ч.С.Р., Подєбради, 1922–1935, і Український технічно-господарський інститут, Подєбради – Регенсбург – Мюнхен, 1932–1972 : в 50-ліття заснування УГА і 40-ліття УТГІ / голов. ред. О. Коз-ловський. Т. 3. – Нью Йорк: Видання абсолювентів Української господарської академії і Українського технічно-господарського інституту, 1972. – 278 с. 3. Іваницький Б. Курс лісівництва. III. Лісовирощення / Б. Іваницький. – Подєбради : Видавниче Товариство при УГА в Ч.С.Р., 1923. 4. Лісотехнічний словник. Німецько-український / Лісова термінологічна комісія при Агрономічно-лісовому факультеті УГА в ЧСР та Спілки техніків с. г. в ЧСР ; уклад. Є. Чикаленко [та ін.]. – Подєбради, 1928. – 137 с. 5. Наша громада – Подєбради, 1926 – травень–червень. 6. Чикаленко Є. Про українську літературну мову // Українська літературна мова й правопис. – Берлін, 1922. – 150 с.